

Ірина Кіянка
ЛРІДУ НАДУ

ПОПУЛІЗМ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: КІНЕЦЬ XX – початок XXI ст.

© Кіянка І., 2015

Акцентується увага на проблематиці популізму в країнах Західної Європи (період 1990-х рр. – початок XXI ст.). Доведено, що популісти у боротьбі за владу використовують усі демократичні інститути, вважаючи, що лише воля громадян додає легітимності політичній системі. Іншою специфічною ознакою сучасного західноєвропейського популізму є поява сил, які обстоюють принципи вільного ринку, обмеження державного регулювання економіки та податкового тиску, при цьому переважно у поєднанні із закличками до протекціоністської політики.

Ключові слова: популізм, демократичний режим, державне регулювання, глобалізація, радикалізм, політична система.

Irina Kiyanka

POPULISM IN WESTERN EUROPE IN THE LATE 20th AND EARLY 21st CENTURIES

© Kiyanka Irina, 2015

The article examines the problem of populism in Western European countries from the 1990s to the present day. The author proves that in their struggle for power the populists use the policy and ideas of the democratic institutions regarding the citizens' will as the only basis of the legitimacy. One more feature of modern Western populism is the emergence of forces defending the free market principles, the economic deregulation and the tax burden.

The growth of populism in Western Europe in the 1990s has a number of features. The first feature is that these forces generally tend to the nationalist ideology and rhetoric. The second one is crucial to the EU efforts to mitigate the effects of globalisation on their countries. The third feature of Western populism is sharp criticism of mass immigration recognised as a threat to the traditional European values and culture. Researchers suggest that populism and right-wing radicalism belong to the same ideology and the difference between them is rather quantitative than qualitative. However, there exist some political characteristics which make it possible to distinguish between the classical populists and the right-wing radicals.

Nowadays the majority of the populist parties in Western and Eastern Europe have a more positive attitude towards the regime of President Putin and the foreign policy of the Russian Federation. The latter is considered to be an example of a strong national policy that is not limited by the influence of any supranational structures.

Key words: populism, democratic regime, government regulation, globalisation, radicalism, political system.

Актуальність роботи полягає у тому, що проблематика популізму посідає одне з чільних місць серед тем сучасних політичних досліджень. І це пов'язано з важливою роллю популізму у житті суспільства, як в теоретичній, так і практичній площині. Насамперед це стосується

політичних процесів, що відбуваються сьогодні в Україні, особливо у виборчих кампаніях. А вивчаючи досвід країн Західної Європи, необхідно зауважити багату демократичну спадщину політичних інститутів і низку вихідних положень політичних лідерів та програм, які були реалізовані протягом цього періоду. Розвиткові популізму у будь-який період його становлення сприяють причини, зокрема: посилення політичної та економічної кризи, соціальне розшарування, загострення наболілих проблем в освіті, медицині, культурі. На цьому ґрунті й виникає популізм політичної влади і режиму, метою якого було примирення протилежних інтересів різних верств суспільства і досягнення консенсусу між рухами і партіями, що їх відстоювали.

Тематикою популізму у країнах Західної Європи займалися В. Ачкасов, А. Линецкий, И. Новоженова, С. Погорельська, Х. Функе, Л. Ренсманн, Х. Хеллер. В Україні ця тематика є мало вивченою і тому вважаємо її перспективною і важливою для дослідження.

Отже, особливої актуальності набуває комплексне дослідження впливу популізму на політику країн Західної Європи, реалізація його у виборчих кампаніях та політичних програмах.

Мета роботи – проаналізувати багатий досвід популізму в країнах Західної Європи і його особливий важель впливу для українського суспільства.

Зростання популізму у країнах Західної Європи, що спостерігався у 1990-х роках, має низку особливостей. Перша з них полягає у тому, що ці сили загалом схильні до націоналістичної ідеології та риторики. Другою особливістю є критичне ставлення до ЄС, намагання послабити вплив глобалізаційних процесів на їхні країни. Третя характерна ознака західноєвропейського популізму – гостра критика масової імміграції, що визнається загрозою традиційним європейським цінностям та культурі. Ці особливості загалом наближають популістів до табору правих радикалів, що дає деяким дослідникам підстави вважати, що популізм та правий радикалізм є різновидами однієї ідеології, і різниця між ними має швидше кількісний (популісти схильні до менш радикальних рішень), ніж якісний характер. Проте є політичні характеристики, які дають можливість відмежувати популістів від класичних правих радикалів.

Одна з них – загалом позитивне ставлення популістів до демократії та електоральних процедур. Натомість праворадикалам властиве переконання у рятівних можливостях авторитаризму. Популісти у боротьбі за владу використовують демократичні інститути, завжди саме волю громадян вважаючи основою своєї легітимності. Іншою специфічною ознакою сучасного західноєвропейського популізму є поява сил, які обстоюють принципи вільного ринку, обмеження державного регулювання економіки та податкового тиску, при цьому разом із закличками до протекціоністської політики.

У суспільному житті Німеччини післявоєнного періоду перші помітні прояви популізму з'явилися у 1990-х роках. Політична «арена» його появи мала у цій країні свою специфіку, сформовану у попередні десятиліття у ФРН, ще у час існування двох німецьких держав. Одна з них – надто виражений політичний центризм, який посилено культивувався у Західній Німеччині після Другої світової війни. Стабільності політичного центру сприяла партійна система країни, яка забезпечувала формування або правоцентристського або лівоцентристського урядів, які спиралися на великі партії чи коаліції з мінімальною кількістю учасників. Іншою особливістю стало жорстке «табування» у політичному дискурсі країни націоналістичної ідеології або риторики.

У річищі важливих для німецького суспільства багаторічних зусиль з «подолання (нацистського) минулого» останні почали сприйматися як надто міцно пов'язані із цим минулим. За визначенням С. Погорельської: «...у ФРН краще набути репутації космополита, ніж «націоналіста». «Націоналізм» означає політичну смерть, жевріння на межі політичної легальності, поруч зі скандальною НДПГ» [3]. При цьому (вважаємо, варто погодитися із думкою цього автора) «подолання» значною мірою насправді являло собою витіснення низки питань за межі прийнятних для відвертої дискусії та справжнього обговорення тем. У 1990-ті роки прояви кризи соціальної держави, збудованої у ФРН у попередні десятиліття, величезне збільшення кількості іммігрантів із-за меж Європи зумовили зростання невдоволених владою та політичною системою загалом. Цьому сприяло і (характерно не лише для Німеччини) зменшення відмінностей між старими ліво- та правоцентристськими партіями, що десятиліттями формували основу німецького партійного

«істеблїшменту». Загалом чимало виборців перестали бачити у їхніх програмах відповіді на питання, які насправді їх хвилювали. При цьому праворадикальні погляди, відверте виправдання насильства і авторитарних методів здійснення влади не знаходили і не знаходять значної підтримки у німецькому суспільстві. Наслідком неартикульованого великими партіями запиту частини громадян стали у Німеччині політичні ініціативи, що мали ознаки правового популізму. Одна з них пов'язана з ім'ям Рональда Шилля, судді з Гамбурга. У 1990-ті роки він створив партію «Наступальна правова держава» («партія Шилля»), яка у своїй виборчій кампанії основний наголос зробила на проблемах зміцнення правопорядку, боротьбі зі злочинністю, закликала до жорсткішої імміграційної політики тощо [4]. На виборах у парламент Гамбурга його партія здобула 19,4 % голосів, а її лідер отримав в уряді міста посаду сенатора із внутрішніх справ (аналог посади міністра). Його діяльність на ній призвела до конфлікту із бургомістром, що представляв ХСС. Зрештою необережні, вкрай «неполіткоректні» висловлювання Р. Шилля стосовно сексуальної орієнтації глави міста викликали гостру критику, мало не травлю у ЗМІ, і поклали край його політичній кар'єрі.

Іншим популістським виступом вже загальнонімецького масштабу, стала участь у виборчій кампанії 2002 р. Юргена Меллемана, одного з лідерів Вільної демократичної партії, свого часу міністра економіки в одному з урядів Гельмута Коля. На думку Х. Функе і Л. Ренсманна, Ю. Меллеман у свої політичній агітації звернувся до антисемітизму (зайнявши, зокрема, огульно антиізраїльську позицію). При цьому він закликав «розбивати табу» на обговорення певних тем, гостро критикував німецький політичний істеблїшмент. Виборча кампанія завершилася для «вільних демократів» невдало, і Ю. Меллеман залишив партію. У червні 2003 р. Ю. Меллеман, колишній десантник, загинув під час чергового стрибка із парашутом. Слідство не змогло встановити, чи був це нещасний випадок, чи самогубство. Загалом питання, які надто відверто порушував Ю. Меллеман, посідають центральне місце у програмах та агітації німецьких правих радикалів. Але його виступ був орієнтований насамперед на демократичні механізми реалізації влади, розрахований на розширення електоральної підтримки загалом респектабельної ВДП, і це дає підстави визначати Ю. Меллемана як радше політика-популіста.

У сьогоденній Австрії популістські ознаки найпомітніші у діяльності Австрійської партії свободи (АПС), яка існує з 1955 р. Пік її популярності сьогодні пов'язаний з ім'ям Йорга Хайдера, який очолив партію у 1986 р. У попередні десятиліття АПС регулярно брала участь у виборах, отримуючи у середньому 5–6 % голосів, і двічі залучалася до урядових коаліцій, проте загалом не мала істотного впливу на політичні рішення. У післявоєнній Австрії за владу змагалися передусім ліва Соціалістична партія Австрії (з 1991 р. – Соціал-демократична партія Австрії) (СДПА) та права консервативна Австрійська народна партія (АНП). При цьому у країні фактично склалася система поділу влади між ними, за якої Австрією багато разів керували двопартійні «великі» коаліції [1].

У ході скандальної виборчої кампанії 1999 р. Й. Хайдер активно використовував звернення до теми нацистського минулого Австрії, раніше значною мірою витісненою з публічного політичного дискурсу. За визначенням Х. Функе і Л. Ренсманна, «його (Й. Хайдера. – І.К.) вимоги звільнити нарешті націю від колективної провини за злочини нацизму і загалом за нацистське минуле, яка заважає розвитку позитивної національної ідентичності, відповідає потребам 75 % австрійців». Німецький дослідник Х. Хелмер писав, що Й. Хайдер у 1999 р. «привернув – у тому числі виступами перед ветеранами Ваффен СС – той електорат, який не бачив нічого особливо поганого у нацистському минулому». Гасло «Австрія понад усе!» виявилось привабливим для багатьох виборців. Лідер АПС закликав вигнати з країни «паразитів-іноземців», при цьому АПС виступила проти розширення ЄС на Схід. Попри рішучі протести 14 країн – усіх, на той момент, членів Євросоюзу, – у лютому 2000 р. АПС утворила урядову коаліцію з АНП (канцлером став представник консерваторів Вольфганг Шюссель, а сам Й. Хайдер до уряду не увійшов, зберігши пост губернатора провінції Карінтія). Зрештою стосунки Австрії з ЄС нормалізувалися, адже за уряду з участю АПС «у внутрішньополітичному плані в Австрії нічого надстрашного не сталося: лише проводилася більш-менш стандартна права політика» [2].

Загалом АПС прийнято кваліфікувати як ультраправу партію. На нашу думку, популізм виявляв себе в її яскраво лідерському характері, властивому її агітації протиставлення «своїх» та «чужих», схильності пропонувати прості та радикальні рішення складних проблем. Й. Хайдер був лідером, який у цілком популістському дусі апелював до «простого австрійця», інтереси якого не бажає розуміти політичний істеблішмент. Весною 2005 р. політик пішов з АПС, створивши натомість нову партію, яку вважав її правонаступницею – Союз за майбутнє Австрії (СЗМБ). У жовтні цього самого року Й. Хайдер загинув в автокатастрофі. Сьогодні участь у політичному житті країни беруть і АПС, і СЗМБ, лідером якої є Х. Штрахе.

Говорячи про популізм у сучасній Франції, насамперед варто звернути увагу на партію, яка вже понад 40 років є помітним учасником електоральних змагань. Йдеться про Національний фронт (НФ), створений у 1972 р. Багато років його лідером був Жан-Марі Ле Пен, що мав репутацію чи не найодіознішого французького політика. З 2011 р. НФ очолює його донька Марін Ле Пен. Національний фронт постав у момент, коли на тлі глобального протистояння радянського блоку та демократичних країн Заходу дуже великий вплив на політичне життя Франції мали ліві партії – Соціалістична партія та комуністи (ФКП). Тоді НФ був передусім антикомуністичною організацією. Сьогодні, коли «комунізм» перестав бути потужним чинником світового розвитку та конфліктів, в умовах глибоких соціальних змін у самій Франції та Європі загалом, у програмі Національного фронту головними прозвучали інші наголоси.

У першому, найзагальнішому окресленні, її можна визначити як націоналістичну. НФ постулює категорію «нація» як базову, стрижневу для формування своєї ідеології. Нація розглядається ними як певна спадщина, якою тимчасово керує кожна нова генерація, а належність до нації – як головний чинник ідентичності. При цьому у програмі партії підкреслюється, що нація потребує чітко визначених територіальних меж, кордонів – як дім дверей та вікон. Водночас керівництво НФ рішуче відкидає звинувачення у расизмі.

Другий головний акцент програмних вимог Національного фронту – традиційна сім'я: гетеросексуальна, орієнтована насамперед на народження і виховання дітей. Збільшення народжуваності серед корінних французів вважається завданням політичного значення. НФ пропонує заборонити аборти на конституційному рівні, закликає надавати широку соціальну допомогу і пільги сім'ям з дітьми.

Проте найважливішим питанням політичних зусиль Національного фронту стала проблема масової імміграції, переселення до Франції мешканців її колишніх колоній в Африці. Імміграція в її нинішніх формах та масштабах розглядається як критична загроза для французької нації, її безпеки, розвитку, самого існування. Прибічники НФ вважають, що у тій кількості, в якій іммігранти прибувають до Франції, їх повна асиміляція неможлива. При цьому, на думку Жана-Марі Ле Пена, еліта «нав'язує французькому суспільству моральну заборону не лише на спротив нашестю іноземців, але навіть на обговорення цієї проблеми». Національний фронт пропонує змінити та ускладнити процедуру отримання французького громадянства, і закликає сприяти поверненню іммігрантів до країн їх походження, зокрема надавати їх урядам допомогу для заохочення відповідних зусиль.

Загалом НФ прийнято кваліфікувати як праворадикальну (чи, інколи, «ультраправу») партію. На наш погляд, можна вказати на кілька виразно популістських ознак її політичної поведінки. Головна з них, – можливо непряме, але зрозуміле усім протиставлення «своїх» («справжніх», корінних французів) і «чужих» (іммігрантів), які в логічних та риторичних побудовах НФ постають злом, загрозою для своїх, винуватцями їх бід та проблем. Суголосним поглядам більшості європейських популістів (та правих радикалів) є критичне ставлення Національного фронту до глобалізації та євроінтеграції, діяльності наддержавних структур ЄС. Типовим для популістської риторики є звинувачення політичного істеблішменту у змові, накладенні негласних табу на певні питання та теми [6].

Французький дослідник П. Періно важливу причину успіху Національного фронту вбачає у надмірному зближенні французьких ліво- та правоцентристів. Виборець, втрачаючи можливість ідентифікувати свої інтереси і погляди з їх програмами, «йде» до крайніх, навіть позасистемних політиків. За його визначенням, «крайні праві значною мірою конфіскували на свою користь функції опозиції, життєво важливі для плюралістичної демократії». Це відбувається у ситуації, коли

вирішальні у минулому класові відмінності та конфлікти значною мірою поступилися відмінностям з етнічним підтекстом. З іншого боку, дані соціологічних опитувань дають змогу вказати і на певний соціальний профіль прибічників Національного фронту. Це переважно чоловік, селянин, ремісник, дрібний комерсант чи робітник з невисоким рівнем освіти та скромним заробітком. У територіальному вимірі успіх НФ є найбільшим у департаментах з високим відсотком емігрантів, і водночас у районах, що переживають економічну депресію (занепад промисловості).

Специфічним і водночас дуже яскравим проявом новітнього західноєвропейського популізму стала в останні роки політична діяльність Сильвіо Берлусконі та його партії «Вперед, Італія!». Остання у своїй програмі поєднала антикомуністичну риторику, у певних «дозах» націоналізм (апеляції до «національної гордості» італійців тощо) з ліберальною програмою в економічних питаннях. За визначенням Х. Функе і Л. Ренсманна, С. Берлусконі у боротьбі за владу використав властиві середнім верствам італійського населення «антиетатистські» установки, давню традицію радше негативного ставлення до державного апарату. Вважається, що для багатьох італійців ухилення від сплати податків не є аморальним, і успіх у нелегальній «грі» з державою сприймається як те, чим можна пишатися. Можливо такий погляд є певним перебільшенням, проте деякі специфічно італійські реалії воно, безперечно, відбиває [5].

«Вперед, Італія!» є винятково лідерською, вождистською організацією, абсолютно залежною від свого харизматичного лідера. Велику роль у її популярності зіграли ЗМІ, що належать самому С. Берлусконі. Італії післявоєнних десятиліть була властива хронічна політична нестабільність, постійні урядові кризи (при тому, що політичні актори змінювалися набагато рідше, ніж уряди). Наслідком цього Х. Функе і Л. Ренсманн вважають зростання політичної індиферентності населення, зневіру багатьох громадян у можливість існування корисного для них та некорумпованого уряду. Такі настрої успішно використав С. Берлусконі, «антипартійна партія» якого апелювала до виборців з міркуваннями в дусі, «що корисного «простій людині» від цих продажних партій». Загалом вождизм, уміле маніпулювання контрольованими ЗМІ, апеляції до почуттів «простого італійця» становлять, очевидно, популістські ознаки «Forza Italia». Характерно популістським є і сполучення у її програмі традиційно правих (націоналістичних) акцентів з радше ліберальною економічною програмою.

Важливою особливістю політичної сцени Італії є велика соціально економічна, культурна, ментальна різниця між заможною Північчю та біднішим Півднем. Італійська національна держава успадкувала її від попередніх епох, коли на її сучасній території знаходилася низка надто відмінних державно-політичних утворень.

Доволі своєрідно популізм виявив себе у сучасній внутрішній політиці Нідерландів. На самому початку 2000-х років репутацію популіста (часто у сполученні із визначенням «ультраправий») мав Пім Фортайн, лідер партії «Список Піма Фортайна» (СПФ). Ця партія виникла напередодні виборчої кампанії 2002 р., і головний акцент у своїй агітації зробила на проблемі імміграції. Незважаючи на вбивство самого П. Фортайна за дев'ять днів до голосування, створена ним партія, що перше брала участь у виборах, отримала 17 % голосів, і разом з християнськими демократами та лібералами узяла участь в урядовій коаліції. На дострокових виборах у січні 2003 р. підтримка виборців виявилася значно меншою (5,7 %), а на виборах 2006 р. СПФ до парламенту не потрапив.

Сам П. Фортайн – соціолог, до 2001 р. колумніст у консервативному часописі, а також ведучий щотижневого шоу на ТБ. Ще до свого дебюту у ролі чинного політика він був відомий гострою критикою голландської політичної еліти, «апаратників» та лівих інтелектуалів. На думку П. Фортайна, ця еліта монополізувала політичний простір країни, нав'язуючи усім свої «недоторкані» принципи мультикультуралізму, держави загального добробуту тощо. За визначенням К. Воссена, антиелітизм П. Фортайна був близький до улюбленої популістської формули «змови еліт» проти простих людей. З іншого боку, засновнику «СПФ» не була властива популістська «г्लорифікація» «простого народу». З точки зору П. Фортайна, політика мала б бути насамперед змаганням яскравих лідерів, а еліти – виконувати роль просвітників та керівників, «пастирів» народу. П. Фортайна на адресу провідних голландських політиків – за вульгарну

вимову, поганий одяг тощо. На противагу їм, сам він вбирався у дуже дорогий та імпозантний одяг, створюючи показово аристократичний імідж.

Жорстка критика політичного істеблішменту Голландії та певний ухил до харизматичного лідерства дають можливість говорити про популістські ознаки у діяльності П. Фортайна і його партії. При цьому, на відміну від класичних популістів, П. Фортайн не прагнув бути цілком «своїм» для простих людей, і на відміну від правих радикалів, критикував іслам не як загрозу традиційним національним цінностям, а радше як загрозу цінностям свободи.

До нідерландських політиків з популістськими ознаками інколи зараховують Герта Віддерса та очолювану ним «Партію свободи». Остання відома своєю радикально антиісламістською позицією. Г. Віддерс захищає теорію мусульманської змови, спрямованої на ісламізацію Європи, виступає з пропозицією заборонити Коран (як текст, що обґрунтовує тоталітарну за духом ідеологію), і депортувати з Нідерландів мусульман, що не хочуть асимілюватися. При цьому він відомий своєю послідовно проізраїльською позицією. «Партія свободи» обстоює розширення механізмів прямої демократії, запровадження прямих виборів мерів, поліцейських комісарів та суддів.

У певному сенсі новітній популізм став реакцією на інтеграційні процеси у Європі та глобалізацію. Останні сприяють розмиванню, руйнації традиційних національних ідентичностей. Реакцією тих, кому зміни несуть із собою втрати та нові проблеми, стає пошук та актуалізація вужчих, локальних культурних самовизначень, зокрема у формі «субнаціональних» чи націоналістичних рухів, – каталонського, баскського, шотландського, місцевих рухів у Баварії, Бретані, Окситанії, Ельзасі тощо. Автори цитують у цьому зв'язку французького дослідника Рене Монза: «Одна з ідей, милих серцю цього типу екстраправих регіоналістів, полягає у тому, що можливо бути французом і арабом або чорношкірим французом, значно важче бути арабом і нормандцем чи чорношкірим провансальцем» [7].

Отже, можна зробити висновки, що важливою передумовою відносного успіху популістів у Західній Європі стало скептичне ставлення багатьох громадян до традиційних партій, які вони перестали ототожнювати зі своїми реальними проблемами та інтересами. Варто погодитися з думкою, що у деяких країнах надмірне посилення стабільного «політичного центру» призвело до радикалізації протестних настроїв, зокрема зсуву електоральної підтримки у бік популістів.

Сьогодні спільною ознакою більшості популістських партій Європи, як Західної, так і Східної, є радше позитивне ставлення до режиму президента В. Путіна та зовнішньої політики РФ. Остання сприймається ними, як приклад сильної «національної» політики, не обмеженої впливом жодних наддержавних структур. Симпатії частини європейських правих та популістів викликає і відверта ворожість російського режиму до лібералізму, намагання актуалізувати цінності, які позиціонуються як «традиційні». Відтак **перспективними є подальші дослідження** майбутньої ролі популістських ідей у країнах Західної Європи з особливостями формування парламентських коаліцій та реалізацією нових програм.

1. Ачкасов В. Ложная альтернатива: «третий путь» европейских крайне правых популистских партий [Электронный ресурс] / В. Ачкасов, А. Линецкий. – С. 1/9. – Режим доступа: <http://www.politex.info>. 2. Новоженова И. Национальный фронт во Франции / И. Новоженова // Актуальные проблемы Европы. Правый радикализм в современной Европе: сб. науч. тр. – М., 2004. – С. 101. 3. Погорельская С. «Вечно вчерашние»: правый популизм и правый радикализм в Западной Европе / С. Погорельская // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 3. – С. 57. 4. Погорельская С. Свободное падение / С. Погорельская // Литературная газета. – 13. 08. 2003. 5. Функе Х. Новый правый популизм в Европе: Сравнительный анализ политических партий и движений / Х. Функе, Л. Ренсманн // Актуальные проблемы Европы. Правый радикализм в современной Европе: сб. науч. тр. – М., 2004. – С. 88. 6. Хеллер Х. Кремль кормит австрийских ультраправых? [Электронный ресурс] / Х. Хеллер. – С. 2/4. – Режим доступа: <http://www.idelo.ru/527/3/html/6.10.2008.p>. 7. Vossen K. The different flavours of populism in the Netherlands / K. Vossen // The Changing Faces of Populism. Systemic challengers in Europe and the U. S. Ed. By H. Guisto, D. Kithing, S. Rizzo. – P. 177.